

CÎTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA PERIOADEI A II-A A EPOCII BRONZULUI ÎN ROMÂNIA

(Partea a II-a)

DE

DORIN POPESCU

În volumul nr. 1, 18/1967 al acestei reviste am început o nouă „discuție” asupra epocii bronzului din țara noastră, privind, de astă dată perioada a II-a a epocii¹. Continuăm, după o pauză cam lungă, cu partea a II-a a acestei discuții.

În partea I ne propusesem să arătăm care au fost raporturile cronologice între diferitele culturi ale perioadei care ne interesează și am insistat mai mult asupra culturii Tei, terminând cu considerații asupra culturii Monteoru.

Ar trebui, deci, în conformitate cu planul pe care ni l-am propus, să continuăm discuția asupra acestei culturi, precum și asupra celorlalte culturi ale perioadei. Ne permitem, totuși, să abordăm continuarea discuției noastre într-un fel deosebit, pornind de la prezentarea depozitelor de obiecte de metal, pe care intenționăm să le lăsăm la urmă. Facem acest lucru din necesitatea de a nu întârzia prea mult punerea în discuție a unei lucrări care tratează această problemă.

Organizată, deci, altfel decât partea I, partea a II-a a lucrării va avea totuși, în linii mari, conținutul pe care intenționăm să-l dăm în continuare lucrării noastre.

Și, deoarece lucrarea la care ne referim² îneepe cu studierea celor mai vechi topoare de metal cu gaura de fixat transversală care au apărut în bazinul Carpaților, vom începe și noi cu aceeași categorie de descoperiri de pe teritoriul țării noastre. Precizăm, de asemenea, că așa cum am făcut și în articolele noastre precedente, nu ne vom referi în această expunere decât la lucrări relativ recente, apărute în ultimii ani.

Cea mai nouă lucrare asupra topoarelor menționate — dar nu cea pe care vrem să o prezentăm — este lucrarea lui Alexandru Vulpe și

¹ P. 155—166.

² Amalia Mészolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Hajdusámson und Kosziderpadlás*, Mit einem Anhang von Fr. Schubert und E. Schubert, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 203 pagini, cu 41 figuri în text și 74 planșe.

Ersilia Tudor, intitulată *Topoare cu tăiş transversal din Europa de sud-est*. Nefiind încă publicată, nu ne putem referi decât la concluziile pe care ni le-a comunicat Al. Vulpe³.

Autorii cunosc numai din țara noastră, unde s-a găsit cel mai mare număr de topoare cu gaură transversală, peste 200 de exemplare. Acestea pot fi împărțite în patru grupe cronologice care conțin însă variante tipologice.

Grupa I cuprinde exemplare ca acelea de la Baniabic (Vilcele) Corbască, Dumbrăvioara, Fajsz (Ungaria) și Veselinovo (Bulgaria).

Grupa II cuprinde șapte variante tipologice contemporane: Ostrovul Corbului (1966), Rudari, Pătule, Dărăbani, Kozarac (Iugoslavia), Érd și tiparul de la Tószeg (Ungaria).

Grupa III cuprinde tipul Pădureni, tipul Monteoru (în trei etape: Parava, Borlești, Monteoru), Balsa și Hajdusámscn (Ungaria), Apa, Kelebia (Ungaria).

Grupa IV corespunde cu grupele E și F ale Amaliei Mozsolics.

Cu aceasta, trecem la lucrarea cercetătoarei maghiare, pe care vrem să o prezentăm în parte și ale cărei concluzii vor trebui comparate cu cele ale lucrărilor din țara noastră, pentru a vedea în ce măsură ele pot contribui la o mai bună periodizare a epocii bronzului din România. Mozsolics distinge patru orizonturi cronologice de topoare, începând cu tipul Baniabic și terminând cu tipul Koszider, pe care le paralelizează cu alte descoperiri.

Pentru a înțelege mai bine considerațiile ei asupra celor patru grupe, credem că e bine să arătăm de la început concluziile la care ajunge autoarea la sfârșitul lucrării sale.

Între faza III a epocii bronzului din Ungaria, spune ea⁴, și între începutul așezărilor de tip Nagyrév (Nagyrév propriu-zis și Tószeg A) se poate distinge o fază, care în Ungaria de est și de nord-est cuprinde culturile mormintelor cu ocră și cultura Vučedol-Zok, iar în jurul Budapestei clemente de tipul culturii paharelor campaniforme care sînt suprapuse de forme Prenagyrév.

În sistemul cronologic al Amaliei Mozsolics:

Bronz I a = faza între Cupru III și tellurile Tószeg, Nagyrév, Kosziderpadlás etc.

Bronz I b = Nagyrév, Tószeg A.

Bronz II = Tószeg B. În Ungaria de est este cultura Hatvan, în vest cultura Kisapostag.

În linii mari, cultura Kisapostag este contemporană cu cultura Unéțice, cultura Gáta, descoperirile din ținutul Mureșului (de jos), cu nivelurile superioare de la Periam și cele de jos de la Pecica.

În Bronz II, continuă Mozsolics, apar multe așezări fortificate, între acestea și Tószeg B.

În Bronz III pot fi cuprinse culturile Füzesabony, Vatyá, Veszprém, Szekszárd și Magyarád (Madarovce). Acest lucru e stabilit prin stratigrafia de la Füzesabony și Tószeg, unde se vede că cultura Füzesabony urmează după cultura Hatvan. Faza tîrzie a culturii Hatvan face tran-

³ Căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁴ Pentru considerațiile ei cronologice, vezi cap. 4, p. 116 și urm.

ziția către cea mai veche fază Füzesabony (Hernádkak). În această perioadă bronzurile sînt ornamentate cu motive spiralice, ornamentație care ajunge la apogeu în timpul grupei de depozite Hajdusámson și decade în timpul grupei Koszider. Așezările sînt întărite. La sfîrșitul perioadei III (Tószeg C) toate așezările au fost părăsite.

În continuare, cercetătoarea maghiară, înglobează cele patru orizonturi de depozite în periodizarea ei cronologică. Aceste orizonturi sînt: Baniabic (Vilcele), Kömlöd-Ercsi, Hajdusámson și Kosziderpadlás-Zajta. Reproducem pe scurt această periodizare pentru a vedea în ce măsură poate fi aplicată la descoperirile din România. Periodizarea se bazează în principal pe diferitele tipuri de topoare.

Grupa Baniabic. Topoare de acest tip lipsesc în cele trei faze ale Cuprului, dar lipsesc și în Bronz Ib. Astfel, ele trebuie date în Bronz Ia, care poate fi datat în secolul al XIX-lea î.e.n.

Grupa Kömlöd-Ercsi. Topoarele de tip B, care caracterizează această grupă, se pot data mai ales pe baza cerceilor de tip Stublo. Aceștia pot fi foarte bine datați prin descoperirile de morminte aparținînd culturii Nitra din Slovacia, a cărei ceramică urmează imediat după cultura Nagyrév. Topoarele de tip Kömlöd-Ercsi au fost îngropate în timpul culturilor Hatván și Kisapostag, deci înaintea orizontului Hajdusámson.

Grupa Hajdusámson. Acest orizont, în care apar primele topoare de luptă cu disc, este datat de Mozsolics în perioada Bronz IIIa, pe care o sincronizează în linii mari cu Reinecke A₂, cu Helladicul recent II A și cu Troia IV d-e, poate chiar f. Sfîrșitul perioadei ar cuprinde primele decenii după 1500. Depozitul de la Hajdusámson este paralelizat în timp cu următoarele tezaure de aur sau depozite de bronz: județul Bihor, Țufalău, Șmig, Săcuieni, Otlaca (Grăniceri), Biia, Perșinari, Bilje (Bellye), Vălcitrăn, Vatina, Borodino, Langquaid și Naumburg. În ce privește culturile, acestei faze îi corespund fazele vechi ale culturilor Veszprém, Szekszárd, Madarovce (Veselé), Füzesabony, Wietenberg, Pecica XIII-XIV, Otomani II, Unéțice de sfîrșit (Reinecke A₂), Malé Kosihy IV A, Barca II, Tószeg e (1948), Hernádkak, Monteoru I a, Verbicioara II sau III.

Grupa Kosziderpadlás-Zajta. Topoare cu disc de tip B. Se datează în perioada Mozsolics Bronz III de sfîrșit, după care urmează grupa mormintelor tumulare (Hügelgräberkultur). Faza este, în linii mari, egală cu faza Reinecke B, fiind în total contemporană. Ca descoperiri de tezaure de aur sau depozite de bronzuri paralele se citează Hangospusza, Kengyel, Velika Vrbica, Nagyhangos, Pusztasárkánytó, Bühl, Ackenbach, Grodnica, Krüssow etc. Alte descoperiri care conțin topoare cu disc de tip B vor fi citate în continuare. Faza corespunde cu sfîrșitul culturilor: Veszprém, Szekszárd, Füzesabony, Madarovce, Wietenberg, Verbicioara, Tei, Monteoru, Cîrna (Szeremle). În acest timp au fost distruse, spune Mozsolics, numeroase așezări, între care Pecica, Otomani III, Vârșand, Verbicioara și Monteoru Iib.

Chiar de la începutul expunerii noastre, care însă la cercetătoarea maghiară constituie sfîrșitul expunerii sale, reies date importante pentru cronologia Bronzului nostru atît în ce privește culturile, cît și depozitele de obiecte de metal. Așa de exemplu: *Cultura Periam-Pecica* este paralelizată în ce privește nivelurile superioare de la Periam și cele inferioare

de la Pecica, cu Tószeg B, Hatvan, Kisapostag, Gáta și Unétițe, toate acestea fiind datate în Bronz II. Nivelurile XIII-XIV de la Pecica, contemporane cu grupa de depozite Hajdusámson sînt paralele cu fazele vechi ale culturilor indicate la această grupă. Sfirșitul culturii Pecica e contemporan cu grupul Koszider și cu culturile acestei grupe.

Cultura Wietenberg are fazele vechi contemporane cu grupa Hajdusámson și sfirșitul cu grupa Koszider.

Cultura Otomani are faza II (Otomani II) contemporană cu aceleași complexe și cu grupa Hajdusámson, iar faza III (Otomani III), ultima, contemporană cu complexele Kosziderpadlás-Zajta.

Cultura Monteoru are faza I a contemporană cu grupa Hajdusámson, iar sfirșitul ei cu grupa Kosziderpadlás-Zajta.

Cultura Verbicioara este paralelă în fazele II sau III cu orizontul Hajdusámson, iar sfirșitul ei orizontul următor cu sfirșitul grupei următoare, Koszider.

Culturile Tei și Cîrna se termină o dată cu orizontul Koszider.

În aceleași considerații de ordin cronologic, Mozsolics se referă la datarea unor tezaure de aur, care ne interesează în aceeași măsură.

Tezaurile de aur de la : jud. Bihor, Țufalău, Șmig, Săcuieni, Otlaca (Grăniceri), Biia, Perșinari, Bilj, Vălcitrăn sînt datate în orizontul Hajdusámson, iar cele de la Kenygyel, Hangospusztá în orizontul următor, Koszider-Zajta. Numeroase alte indicații vom găsi și în capitolele în care sînt descrise diferitele categorii de obiecte de bronz. Mozsolics începe prezentarea acestor categorii cu topoarele cu gaură transversală, la care ne-am referit mai sus :

Topoarele cu gaură transversală împărțite de Al. Vulpe și E. Tudor în patru grupe, sînt divizate de Mozsolics în șase tipuri, fiecare tip avînd diferite variante. Tipurile Aa și Ab fac parte din orizontul sau grupa Baniabic, pe care am amintit-o mai sus.

Varianta Aa este numită după descoperirea de la Baniabic, în Transilvania. Acest topor nu are încă muchia prelungită în formă de manșon. Varianta Ab sau Fajsz, după o descoperire din apropierea Budapestei, are corpul mai curbat decît Aa. Ambele își au originea în răsărit, fiind cunoscute din marile curgane de la Maikop. Pentru Ab se dau ca analogii topoarele descoperite în Oltenia, la Ostrovul Corbului și atribuite de D. Berciu culturii Glina. Se pare că tipul trebuie datat și în Ungaria la începutul epocii bronzului, deci pe la 1900, deoarece el lipsește în perioada cuprului. Descoperirea de la Stare Zámky, lângă Lišen, în Moravia, confirmă această dată. Aici s-au găsit două topoare cu gaură transversală, un topor plat, o daltă lungă și o sulă într-un strat care conținea fragmente ceramice de tip Jaispitz B și altele aparținînd culturii Laibach. Aceasta e datată în Ungaria în faza Bronz Ia și poate fi paralelizată cu Prenagyrev, cu cultura paharelor campaniforme, cu Vučedol, Glina și cu cultura mormintelor cu ocră⁵.

Tipul B al acestor topoare prezintă un scurt manșon în care se fixează mînerul. În planșa de tipuri, autoarea arată patru variante care se deosebesc destul de mult una de alta, dar pe care nu le diferențiază. Din țara

⁵ A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 14-15.

noastră sînt citate exemplare de la Sedriaș, Porumbeni, Dumbrăvioara, Jimbor, din jurul Sighișoarei, Sinzieni, Arcuș, Sf. Gheorghe, Vădastra și Peștișani. În Ungaria sînt caracteristice depozitele de la Kömlöd, Debrecen și unul din nord-vestul Ungariei; în Polonia descoperirea de la Stublo, iar în Iugoslavia cele de la Griča, Kozarac, Lohinje etc. Pentru încadrarea, cronologică a topoarelor B sînt importante topoarele plate cu muchia îngustă și cu tăișul arcuit în formă de semicerc, ca acela din nord-vestul Ungariei sau de la Griča. Topoarele B se datează incontestabil între cele de tip A și între depozitele de tip Hajdusámson. Pentru datarea lor sînt importanți de asemenea cerceii în formă de pînză de corabie (Segelohrringe) ca aceia de la Stublo. Bronzuri ca acelea de la Stublo se găsesc în Slovacia, în mormintele culturii Nitra, care se datează în Bronzul cel mai vechi.

Chiar și pînă aici, în prezentarea celor două tipuri de topoare, găsim indicii cronologice referitoare la descoperirile de la noi, care vor trebui să fie discutate. Astfel, tipul cel mai vechi al topoarelor cu gaură transversală e datat în faza probabil cea mai veche, a culturii Glina, paralelizată, după cum am văzut, cu Prenagyrev, cu cultura paharelor campaniforme (Glockenbecherkultur), cu cultura Vučedol și cu cultura mormintelor cu ocru⁶.

Discutarea raporturilor dintre diferitele culturi o lăsăm la urmă, după ce vom trece în revistă tipurile de bronzuri, așa cum le prezintă Mozsolics. Deocamdată ne referim la lucrarea menționată, a lui Al. Vulpe și E. Tudor, în care grupa I de topoare corespunde cu grupa I a lui Mozsolics, cu deosebirea că exemplarul de la Dumbrăvioara e plasat și el în prima grupă în timp ce Mozsolics îl pune în grupa a doua.

După cei doi autori români, toate exemplarele grupei I sînt din cupru, iar cele din grupa II în cea mai mare parte. Grupa corespunde, dar nu în întregime, cu grupa II (B) a lui Mozsolics.

Tipul C (Mozsolics) al topoarelor cu gaura transversală, care se caracterizează prin faptul că ambele capete ale manșonului de fixat minierul sînt arcuite în formă de semicerc, are patru variante. Varianta Ca s-a găsit în țara noastră în depozitul de la Sinaia, la Ilișua de Jos, Ciceu-Cristur, Covasna, într-un loc din jurul Sighișoarei, Dealul Turcului (Wietenberg, lingă Sighișoara), Țapu, precum și, din aur, în dublu exemplar în tezaurul de la Tufalău. Varianta Cb, cu marginile manșonului îngroșate, în felul celor de la Hajdusámson, sînt cunoscute la noi de la Șimleul Silvaniei, Pădureni, Avramești, Larga și Marpod. Varianta Cc are pe manșon trei proeminențe. Se găsește în depozitul de la Hajdusámson, iar la noi la Șimleul Silvaniei. În sfîrșit, varianta Cd, cu partea de jos și tăișul lărgite în formă de semicerc, se găsește la noi la Adoni și în mai multe locuri din Ungaria⁷.

Vedem dar că cu tipul C al acestor topoare am intrat în orizontul Hajdusámson, care corespunde cu orizontul Apa de la noi. Tipul C și tipul următor D, spune Mozsolics, se datează la începutul perioadei Bronz III. Depozitul de la Hajdusámson conține tipul C, în timp ce în depo-

⁶ *Ibidem*, p. 15-17.

⁷ *Ibidem*, p. 17-20.

zitul de la Apa găsim tipul D, totuși depozitele sînt contemporane deoarece în ambele se găsește toporul de luptă cu disc de tip A.

Am considerat și noi că aceste două depozite sînt contemporane, postulînd că ele marchează o perioadă nouă în evoluția Bronzului nostru, exprimîndu-ne totodată părerea că Apa ar urma, cu o foarte mică diferență de timp, după Hajdusámson, deoarece toporul cu disc pe care îl conține aparține variantei A₁.

În orice caz, ceea ce ni se pare important este faptul că și Mozsolics datează acest orizont (Hajdusámson-Apa) la începutul unei perioade noi.

Al. Vulpe și E. Tudor plasează și ei topoarele de la Pădureni, Hajdusámson și Apa în grupa III a clasificării lor, în care înglobează și topoarele de tip Monteoru, care ne oferă posibilitatea unor considerații de ordin cronologic și asupra cărora vom reveni.

Intrucît în cronologia românească a epocii bronzului perioada II începe cu orizontul Apa, contemporan cu Hajdusámson, tipurile A și B ale topoarelor cu gaură transversală intră încă în perioada I a cronologiei noastre, sau II și I a cronologiei lui Mozsolics, în care orizontul Hajdusámson-Apa începe cu Bronz III.

În consecință, în această lucrare care se ocupă cu perioada a II-a a Bronzului nostru, nu ne interesează prea mult tipurile A și B de topoare. Totuși, credem că este necesar să reamintim unele probleme în legătură cu începuturile epocii pe teritoriul nostru.

Dacă savanta maghiară distinge 3 faze (Ia, Ib și II) înainte de perioada a II-a a Bronzului, noi am distins deocamdată numai două faze în cuprinsul perioadei I a noastră care precede perioada a III-a a lui Mozsolics.

În perioada I intră deci, după cum am arătat mai sus, în Ungaria de est și de nord-est, cultura mormintelor cu ocră și cultura Vučedol-Zók. În jurul Budapestei se găsesc elemente ale culturii paharelor campaniforme, care va fi în curînd înlocuită cu forme Prenagyrev. Astfel de forme ar fi existat și în România⁸.

Contemporană cu Mozsolics I ar trebui să considerăm în țara noastră prima fază a perioadei I (I/1), în care în afară de elementele Prenagyrev amintite de Mozsolics, au existat, la începutul fazei, elemente Coțofeni, Kostolac și Vučedol⁹.

Am putea deci, să împărțim prima noastră perioadă în trei faze, nu în două, așa cum am propus de curînd¹⁰. În I/2 ar putea să intre cultura ceramicii decorate cu împunsături succesive, Cernavoda II, începuturile culturii Foltești II, și Glina-Schneckenberg A. Faza ar corespunde în linii mari cu Mozsolics Ib, caracterizată prin tell-urile de tip Nagyrév-Tószeg A¹¹.

În perioada a II-a a lui Mozsolics predomină în Ungaria de est cultura Hatvan, în vest cultura Kisapostag. Perioada poate fi numită și Tószeg B. Contemporane sînt culturile Unéțice, Gáta, descoperirile din ținutul

⁸ *Ibidem*, p. 14.

⁹ Dorin Popescu, *Asupra începuturilor epocii bronzului în România (Partea a V-a)*, în SCIV, 17, 1966, 3, p. 567-568.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 116.

Mureşului de jos, din straturile superioare de la Periam și din cele inferioare de la Pecica.

Această fază ar putea corespunde în cronologia noastră cu o fază I/3 în care pe teritoriul României se continuă dezvoltarea culturii Glina (Schneckenberg B) și în care încep mai multe din culturile care vor ilustra perioada mijlocie a bronzului și anume: Periam-Pecica, Otomani, Sighișoara-Wietenberg, Monteoru, Tei și Costișa.

Într-o anumită etapă a dezvoltării acestora, care corespunde în metalurgie cu orizontul Apa, începe perioada a II-a a Bronzului nostru.

Această periodizare a primei noastre perioade ar corespunde, în cazul în care am vrea să o aducem la unison, cu periodizarea Amaliei Mozsolics, care distinge trei faze înainte de Bronzul mijlociu (I a, I b, și II). Se pune însă întrebarea dacă stipularea unei prime faze (I a Mozsolics = I/1 a noastră) este justificată. Oare plasarea începutului epocii bronzului în această fază se întemeiază pe fapte concludente?

Răspunsul la această întrebare constă în examinarea conținutului primei faze. După cum am văzut, Mozsolics așează în această fază cultura mormintelor cu ocră, Vučedol-Zók, elemente ale culturii paharelor campaniforme (Glockenbecherkultur) și elemente Prenagyrev.

În ce privește teritoriul țării noastre, presupunem pentru această fază existența culturilor Coțofeni-Kostolac și Vučedol, iar după Mozsolics, și Prenagyrev.

Problema nu este numai o problemă de terminologie, totuși trebuie să reamintim și acest aspect al ei, examinând-o în sensul dacă culturile care formează această fază îndreptățesc denumirea de epoca bronzului.

Se știe că perioada cuprului în Ungaria de pildă, cuprinde, în ordine cronologică, culturile Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Baden-Pécel. În Serbia, culturile Bodrogkeresztúr, Baden-Kostolac, Vučedol și topoarele de cupru sînt considerate ca aparținînd perioadei de tranziție spre epoca bronzului. M. Garašanin nu admite denumirea de perioada cuprului¹². Într-o lucrare mai nouă însă, un alt arheolog iugoslav¹³ distinge patru faze cuprinse între sfîrșitul neoliticului și începutul epocii bronzului. Aceste faze sînt: I. *perioada eneolitică*, în care intră cultura Vinča tîrzie, Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr; cuprul este încă rar; II. *faza veche a perioadei cuprului*, caracterizată mai ales prin complexul Baden, în care intră și grupele Kostolac și Coțofeni; III. *faza recentă a cuprului* cu grupele Lasinja, Kostolac, Coțofeni; IV. *perioadă lungă cuprinzînd sfîrșitul cuprului și începutul bronzului*; aici intră și cultura Vučedol, care însă nu este de tip Bronz, ci de tip Cupru, cu toate că poate ajunge contemporană cu culturile Nagyrév, Kisapostag și Periam și chiar cu faza veche Vatina.

Înainte de a trece peste această problemă, trebuie să mai amintim cîteva opinii, mai mult sau mai puțin recente, chiar dacă nu vom menționa toate. Ne mărginim să menționăm numai lucrarea interesantă și plină de sugestie a unui alt arheolog iugoslav. Nu putem insista asupra ei, deoarece aceasta ne-ar antrena în considerații prea vaste. Afară de

¹² M. V. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien* (Extras din 39. *BerRGK*, 1958), p. 29—30.

¹³ N. Tasić, *Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Beograd-Novi Sad, 1967, p. 94—95.

aceasta, Vl. Popovič¹⁴, autorul lucrării citate, se referă într-una la cultura Cernavoda, care nu este încă suficient studiată.

Totuși făcînd abstracție de cultura Cernavoda, amintim în citeva cuvinte unele paralelizări pe care autorul le face între culturi din Iugoslavia sau Bulgaria și unele culturi de la noi. Așa de exemplu, el paralelizează cultura Bubanj-Hum II cu Coțofeni III și Glina și cu o fază avansată Yunacite II. Străchinile cu două torți suprainălțate și cu buton în felul celor de la Donja Slatina, Kukova Mogila, Devetaškata Mogila și Vatina nu sînt anterioare fazei Verbicioara 3. În ce privește, această cultură, ea are fazele 1 și 2 în A₂ (Reinecke) paralel cu Razkopanica și cu Vatina incipientă¹⁵.

Dar, nu mai insistăm asupra acestei lucrări, care cuprinde atîtea sugestii și ipoteze încît ar trebui discutată mult mai pe larg.

Problema începutului epocii bronzului și, inclusiv, a perioadei care o precede, a fost pusă în discuție foarte recent și în literatura noastră arheologică, ajungîndu-se la unele concluzii care merită a fi semnalate. Astfel, K. Horedt¹⁶ vorbind despre așa-zisa perioadă de tranziție în Transilvania, propune ca aceasta să fie numită perioada cuprului, sau mai degrabă perioada *eneolitică*. El se bazează pe faptul că, după cum se știe, în această perioadă se găsesc în Transilvania numeroase topoare de cupru, dar și de piatră, astfel încît această denumire a perioadei este justificată. Fără îndoială că termenul de eneolitic ar putea fi justificat pentru această perioadă, dar el e justificat și pentru neolitic — pe care Horedt ar inclina să-l numească chalcolitic — sau cel puțin pentru faza sa mai nouă, cînd încep să apară în număr mai mare unele obiecte de aramă.

Am văzut că N. Tasič, de exemplu, cuprinde sub numele de perioadă eneolitică faza tîrzie a culturii Vinča și culturile Tiszapolgár și Bodrogresztúr.

Dacă admitem termenul de eneolitic pentru o parte a neoliticului, atunci el nu mai e justificat pentru perioada care îi urmează și pe care Horedt o numește eneolitică. El însuși spune că „discontinuitatea față de epoca neolitică este atît de mare încît s-ar putea susține chiar o cezură accentuată, dacă așezările neolitice nu ar continua și s-ar încheia adeseori prin culturi eneolitice, ceea ce arată, dacă nu continuitatea culturii materiale, totuși, într-o oarecare măsură, permanența locuitorilor lor”.

S-ar mai putea propune pentru această perioadă, așa cum o face de altfel Horedt, denumirea de perioadă a cuprului, dar această denumire nu consemnează prezența topoarelor de piatră, care apar încă într-un număr mai mare decît cele de cupru.

Pentru moment, vom rămîne deci la denumirea de perioada de tranziție. De altfel nu atît problema termenului ne interesează în lucrarea lui Horedt, cît faptul că el înglobează în această perioadă și cultura Glina-Schneckenberg. Acest lucru este, fără îndoială, în măsură să modifice concepția noastră atît asupra perioadei I cît și a perioadei a II-a a epocii bronzului, care ne interesează în principal. Într-adevăr, după ce

¹⁴ Vl. Popovič, *Sur la chronologie de l'âge du bronze en Serbie et Bulgarie*, in *ArchJug*, VI, 1965, p. 37—54.

¹⁵ *Ibidem*, p. 42—43 și tabelul cronologic.

¹⁶ K. Horedt, *Perioada eneolitică în Transilvania* (Comunicare prezentată la Conferința națională de arheologie, 18 decembrie 1967).

constată că fragmente ceramice de tip Schneckenberg au fost găsite împreună cu fragmente ale unor culturi aparținând așa-zisei epoci de tranziție — la Morești cu fragmente Coțofeni, la Boarta cu ceramică decorată cu împunsături succesive, iar la Cuci cu ceramică striată — Horedt spune textual că „cultura Schneckenberg-Glina III face parte din perioada eneolitică, chiar dacă se prelungește parțial pînă la începutul epocii bronzului, fără ca să-i aparțină însă, ca factură și geneză, acesteia din urmă”.

Mărturisim că această problemă ne-a preocupat și pe noi și ne-am pus întrebarea în ce măsură putem atribui o cultură sau o fază a unei culturi epocii bronzului, atunci cînd ele nu conțin încă obiecte de bronz.

Să ne amintim de altfel că I. Nestor datase cultura Schneckenberg — sau Brașov-Schneckenberg cum am propus să fie numită — în prima fază a perioadei a III-a a lui Childe și în prima fază a perioadei A a Bronzului. A. Prox datase faza A a culturii în perioada timpurie a cuprului, iar faza B o paraleliza cu sfîrșitul culturii Bodrogkeresztúr, cu Baden și cu Preunětice. În ce privește faza C presupusă de Prox, el o datează în Reinecke A, pe baza legăturilor sale cu Periam și Monteoru¹⁷.

Vedem dar că aceste datări nu se deosebesc prea mult de datarea propusă de Horedt, pentru care el însă aduce argumente noi.

Mai mult, în același fel fusese datată și cultura Periam, de către M. Roska, G. Childe și I. Nestor¹⁸.

Întrebarea care se pune însă este dacă o cultură despre care admitem că face parte și din epoca bronzului¹⁹ poate fi considerată ca aparținînd numai parțial acestei epoci, fazele sale mai vechi fiind încadrate în altă epocă ?

Afară de aceasta, se pare, după cum se știe de altfel, că în cuprinsul culturii Schneckenberg-Glina s-ar fi găsit și topoare cu marginile ridicate, topoare care trebuie dateate în plin Bronz. Acest lucru ar arăta că, așa cum s-a spus, cel puțin sfîrșitul acestei culturi s-ar data în epoca bronzului. De asemenea ne gîndim la faptul că există asemănări între faze vechi ale unor culturi caracteristice pentru Bronz, cum ar fi Otomani și Periam-Pecica și între Glina-Schneckenberg. După cum iarăși se știe, faza I a culturii Otomani se continuă cu fazele următoare și cultura Periam-Pecica prezintă o dezvoltare neîntreruptă pînă la sfîrșitul epocii bronzului. Astfel stînd lucrurile, ar trebui să considerăm că și începutul acestor culturi se datează înaintea epocii bronzului, cu atît mai mult cu cît și în cadrul lor se găsesc topoare de cupru.

Cu aceasta am ajuns iar la topoarele cu gaură transversală și la lucrarea Amaliei Mozsolics, care după cum am văzut prezintă o cronologie a începuturilor epocii bronzului, pe care numai cu greu am putea-o aduce în concordanță cu schema propusă de Horedt.

Într-adevăr, în timp ce Mozsolics acceptă o dată înaltă (1900 î.e.n.) pentru începutul Bronzului, împreună cu alți autori de altfel, Horedt datează acest început în secolul al XVII-lea, o dată cu apariția culturilor pe care le considerăm caracteristice pentru perioada a II-a.

¹⁷ Vezi Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944² p. 52—53.

¹⁸ *Ibidem*, p. 73 și urm.

¹⁹ Dacă o cultură poate fi scizionată în cursul dezvoltării ei în mai multe perioade, numai în cazuri rare poate fi admis că ea face parte din două sau mai multe epoci.

Toate aceste considerații nu înseamnă că respingem categoric ipoteza lui Horedt, pentru care se aduc, fără îndoială, argumente serioase, ci vrem doar să o punem în discuție, arătând și unele dintre obiectiile care i s-ar putea aduce.

Evident, e greu să lămurim o problemă care are atâtea implicații doar în câteva rînduri. În aprecierea ei trebuie să ținem seama și de situația din regiunile noastre extracarpătice, așa cum e prezentată într-o lucrare — tot așa de recentă ca și studiul lui K. Horedt. Ocupîndu-se în această lucrare cu cultura Foltești II, înrudită cu cultura Glina, I. Nestor și Eugenia Zaharia²⁰ spun că: „Orizontul Foltești II în aria sa de răspîndire, prin structura social-economică a comunităților deja sedentarizate parțial, prin tehnica, arderea, formele și decorul ceramicii și prin unele trăsături ale metalurgiei poate fi considerat prima etapă a epocii bronzului”.

Mai departe, în aceeași lucrare, se spune iarăși că la capătul procesului care a avut loc între triburile Cucuteni și triburile care au pătruns dinspre nord-est „se situează constituirea culturii Foltești II, în care am remarcat în afară de ceramică, prezența cuțitelor curbe de piatră și a săgeților cu baza concavă, elemente care ne asigură de începutul epocii bronzului”.

Tot așa de importantă pentru lămurirea începutului epocii bronzului care ne interesează în subsidiar în această lucrare, este și problema culturii Cernavoda.

După cum se știe, periodizarea acestei culturi făcută de D. Berciu — care, de altfel, consideră că cercetările nefiind încheiate, nu se poate spune ultimul cuvînt în această privință — nu a întrunit toate sufragiile. Pe baza unor cercetări noi făcute în alte așezări ale culturii Cernavoda, s-a ajuns la unele concluzii care sînt formulate în lucrarea cercetătorilor I. Nestor și E. Zaharia, după cum urmează:

Descoperirile făcute mai ales la Oltenița-Renie, Chirnogi, și Căscioarele arată clar că faza Cernavoda I se dezvoltă din elemente gumelnițene și de tip Cucuteni C, datîndu-se la nivelul fazei Cucuteni B.

Etapei I a culturii Cernavoda îi urmează așa-zisa fază III, fiind strîns legată de aceasta, dar avînd un conținut mai bogat și mai variat. În ce privește faza a II-a a culturii (tell, punctul b), în care și D. Berciu remarcase primele elemente de tip nord-estic (Foltești II), nu ar aparține, după unii autori, culturii Cernavoda, ci culturii Foltești II. Totuși unele deosebiri, desigur cronologice, spun Nestor și Zaharia, există între cele două culturi.

În orice caz, continuă ei, și influențele nord-estice, în speță ornamentul făcut cu șnurul înfășurat și butonii astupați, apar încă în Cernavoda I.

Problema trecerii de la neolitic la epoca bronzului se face, după cei doi autori, pe baza culturilor neolitice tîrzii, la care se adaugă elemente etnice și culturale care vin din nord-est, sud și sud-vest. Aceste transformări care se produc la sfîrșitul epocii neolitice vor da naștere culturilor Foltești, Cernavoda-Renie și Coțofeni.

Nu mai insistăm asupra acestei probleme, care după cum am spus nu interesează direct lucrarea noastră. Reținem doar faptul că în lucra-

²⁰ I. Nestor și Eugenia Zaharia, *Perioada de trecere de la neolitic la bronz în România* (Comunicare prezentată la Conferința națională de arheologie, 18 decembrie 1967).

rea citată se menține noțiunea de perioadă de trecere de la neolitic la epoca bronzului.

Revenind la literatura arheologică maghiară trebuie să menționăm unele păreri care se referă la începutul Bronzului în regiuni vecine cu țara noastră. Astfel, în partea de nord-est a Cîmpiei maghiare se distinge grupa Nyírség, datată la începutul epocii. Ea urmează ca și grupa Makó și Vučedol, culturii Pécel. În nord, grupa Nyírség este contemporană cu cultura Rivnac și cu faza veche a șnur-ceramicii boemo-morave. În timpul fazei târzii Nyírség, se formează grupa slovacă Nitra. Ceramica decorată cu împunsături succesive o fac contemporană cu etapa a doua a culturii Coțofeni. Începuturile grupei Nyírség pot fi datate pe la 1900 î. e. n., iar sfârșitul pe la 1800 î.e.n.

Vedem dar, că pe de o parte se face o paralelizare între o cultură de la începutul Bronzului cu cultura ceramicii decorate cu împunsături succesive din țara noastră, pe de alta, începutul epocii este datat, de un autor care în ultimul timp s-a ocupat mult cu această problemă, tot pe la 1900 î.e.n.²¹.

În general, se pare că în literatura arheologică maghiară predomină părerea ridicării datei de început a epocii Bronzului.

Am mai arătat cu alt prilej²² păreriile lui I. Bóna asupra formării epocii bronzului în regiunea Tisa-Mureș, astfel încît reamintim numai pe scurt că cercetătorul maghiar împarte perioada timpurie din regiunea amintită în trei faze. Faza 1, care cuprinde grupa Makó, începe la începutul secolului al XIX-lea. Faza 2, în care pătrunde dinspre Balcani, grupa Pitvaros și, de dincolo de Tisa, o grupă Nagyrév (Kötörés), se datează la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar faza 3, în care se așază grupele Szöreg și Periam, de la începutul pînă la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Ceea ce ne interesează în primul rînd în această periodizare este faptul că grupa Makó este net despărțită de faza tîrzie a perioadei cuprului și că ea este de factură Zók. Afară de aceasta, accentuăm că și Bóna datează începutul Bronzului, în regiuni vecine cu țara noastră, pe la 1900 î.e.n.²³.

Desigur, ar mai fi păreri de citat în privința începutului acestei epoci și a conținutului ei, dar scopul nostru nu este atît să rezolvăm această problemă, cît să punem în discuție diferite opinii relativ recente.

Vom mai reveni asupra unora sau vom semnală altele în continuarea acestei discuții, deși toată această paranteză asupra perioadei I a epocii bronzului într-o lucrare care se ocupă cu perioada a II-a este justificată numai prin faptul că și în lucrarea Amaliei Mozsolics, a cărei prezentare stă la baza articolului nostru, sînt abordate unele probleme în legătură cu perioada I a bronzului.

În legătură cu întrebarea care ne-am pus-o mai sus, dacă conținutul perioadei I, așa cum sîntem înclinați să o concepem, justifică înglobarea diferitelor ei faze, și, în deosebi a celor mai vechi, în conceptul de epocă a bronzului, răspunsul este desigur destul de greu.

²¹ N. Kalicz, *A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyirpazony határában*, în *AE*, 94, 1967, 1, p. 16 și 18.

²² Dorin Popescu, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 558—560.

²³ I. Bóna, *Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiss-Maros-Gegend*, în *Acta antiqua et archaeologica*, VIII, Szeged, 1965, p. 59—67.

Acest răspuns nu vom încerca să-l dăm acum. Cu tot riscul de a lungi prea mult paranteza despre care vorbeam, va trebui ca în partea următoare a lucrării noastre să punem în discuție și alte lucrări, dintre care unele sînt publicate, iar altele în curs de publicare.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA IIe PÉRIODE DE L'ÂGE DU BRONZE EN ROUMANIE

(IIe Partie)

RÉSUMÉ

La présente étude continue celle apparue, sous le même titre, dans cette même revue, n° 18/1967, Ier fascicule. Cependant, les problèmes discutés dans le présent article ne sont pas ceux annoncés dans la première partie de l'ouvrage. Pour ne plus tarder la mise en discussion de l'importante œuvre d'Amalia Mozsolics, concernant les bronzes dans le bassin des Carpates, on présente ces pièces en bronze, tandis que la périodisation des différentes civilisations est discutée par rapport à ces pièces (notes 1 et 2).

On commence par mentionner l'œuvre (inédite) de Al. Vulpe et de Ersilia Tudor, concernant les haches à trou transversal de l'Europe orientale, pour aboutir à un parallèle avec les groupes de haches établis par Amalia Mozsolics.

On présente la périodisation Mozsolics pour les périodes I — III du Bronze hongrois, puis les quatre groupes de haches établis toujours d'après cette périodisation, à savoir le groupe Baniabic, Kömlöd-Ercsi, Hajdusámson, Kosziderpadlás-Zajta.

On relève, dans l'œuvre de l'auteur hongrois, les rapports avec les découvertes de notre pays (notes 3 — 7).

Puisque l'œuvre de A. Mozsolics traite aussi des périodes antérieures à la IIe période du Bronze roumain, qui commence en même temps que la IIIe période hongroise, on essaie de faire un parallèle entre la Ire période de Roumanie avec la Ire et la IIe de Hongrie. Par exemple, Mozsolics I/a pourrait être mis en parallèle avec I/1, phase dans laquelle on constate des éléments de Coțofeni, Kostolac et Vučedol. Mozsolics II/b serait égale à la phase I/2, laquelle est représentée chez nous par la céramique à piqûres successives, par celle de Cernavoda II, par le commencement de Foltești II et par la civilisation de Glina-Schneckenberg. Mozsolics III serait égale à I/3, phase dans laquelle on place le commencement des civilisations de Periam-Pecica, Otomani, Sighișoara-Wietenberg, Costișa, Monteoru, Tei, de même que la suite de la civilisation de Glina (Schneckenberg B) (notes 8 — 11).

Il reste à prouver néanmoins si le contenu de la phase 1 de la Ire période justifie la notion d'âge du bronze.

L'auteur cite certains des avis de M. Garašanin, N. Tasič et Vl. Popovič concernant la période de transition et le commencement de l'âge du bronze (notes 12 — 15).

Par suite, on met en discussion un exposé récent de K. Horedt (note 16), dans lequel il propose que la soi-disant période de transition de Transylvanie soit nommée période *énéolithique*, cette période comprenant aussi la civilisation de Glina-Schneckenberg. On rappelle que cette civilisation, de même que celle de Periam, avaient été datées dans cette période aussi par d'autres auteurs, mais on fait l'objection que ces civilisations finissent de toute façon en plein âge du bronze et qu'elles sont liées à d'autres civilisations de cette époque; par conséquent, il serait difficile de faire une division en deux époques, car elles ont un développement continu (notes 17 — 19).

On cite aussi les opinions de I. Nestor et d'Eugenia Zaharia, présentées dans un exposé récent (note 20), selon lesquelles l'horizon Foltești II est considéré en tant que première étape de l'âge du bronze des régions extracarpatiques de notre pays. Les mêmes auteurs présentent aussi leurs dernières conclusions concernant la civilisation de Cernavoda, conclusions résultant surtout à la suite des fouilles de Oltenița-Renie, Chirnogi et Căscioarele. Selon celles-ci, Cernavoda I se développe à base d'éléments Gumelnița et Cucuteni C et peut être datée au niveau Cucuteni B. Elle est suivie par la soi-disant phase III, étroitement liée à la phase I, mais ayant un contenu plus riche et plus varié. La phase Cernavoda II, la plus récente, appartiendrait à la civilisation de Foltești II, toutefois existant des différences entre les deux aspects.

À la fin, on revient à l'archéologie hongroise en mentionnant les avis de N. Kalicz et I. Bóna concernant le commencement de l'âge du bronze dans les régions hongroises voisines (notes 21 — 23).

La discussion va continuer.